

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-01>
УДК 94(395) «-01/-00»

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

МАЛА ВІРМЕНІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ II — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I СТ. ДО Н. Е.: НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОНТІЙСЬКИЙ ЕТАП

За декілька століть, які налічують наукові дослідження елліністичної Малої Азії, історія Малої Вірменії залишалася, як правило, поза увагою науковців. Це було спричинено як лише епізодичним згадуванням цієї країни в античних джерелах, так і незначністю ролі Малої Вірменії у швидкоплинних малоазійських подіях. Лише останнім часом, коли стало очевидно, що історичні реконструкції, які базуються виключно на греко-римському наративі, страждають на однобічність, історія Малої Вірменії почала привертати більш пильну увагу фахівців з історії, насамперед римської зовнішньої політики та Мітрідатових війн. Однак і в цьому випадку йдеться не про дослідження власне маловірменської історії, а лише про використання деяких епізодів, пов'язаних з Малою Вірменією. Що, своєю чергою, призводить до виникнення

Як цитувати: Литовченко С. Мала Вірменія у другій половині II — першій половині I ст. до н. е.: незалежність та понтійський етап. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 8–24. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-01>

How to cite: Litovchenko S. Lesser Armenia in the Second Half of the Second to the First Half of the First Centuries BC: Independence and the Pontic Phase. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 8–24. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-01> (In Ukrainian)

© Литовченко С., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

кількох, найчастіше суперечливих, версій подій. Аналіз безпосередньо історії Малої Вірменії дозволить, на наш погляд, уникнути подібних протиріч, а також повернути суб'єктність маловірменській державі, якій іноді відмовляють у державності, іноді в території, а іноді й в етнічній належності. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що більшу частину II ст. до н. е. Мала Вірменія зберігала незалежність, лише іноді (ймовірно, двічі) опиняючись у залежності від сусідньої Великої Вірменії. При цьому повного приєднання до найбільшого вірменського царства не відбувалося і місцева династія зберігала свою владу. Лише наприкінці II ст. до н. е. Мала Вірменія потрапила до складу держави Мітрідата VI Євпатора. Однак як частина Понтійського царства Мала Вірменія зберігала певну суб'єктність, принаймні маловірменські війська певний час використовувалися як окремі етнотериторіальні підрозділи. Можливо, саме тому, попри досить тривалий період втрати державності (близько 40 років), Мала Вірменія не була приєднана до нової римської провінції Гнеєм Помпеем та відновила умовну самостійність.

Ключові слова: Мала Вірменія, Понтійське царство, Мітрідат VI Євпатор, Велика Вірменія, елліністичні держави, Римська Республіка.

За кілька століть, які налічує вивчення елліністичної Малої Азії, історія Малої Вірменії залишалася, як правило, поза увагою дослідників. Це було спричинено як лише епізодичним згадуванням цієї країни в античних джерелах, так і непомітністю ролі Малої Вірменії в малоазійських подіях. Лише останнім часом, коли стало очевидним, що історичні реконструкції, які базуються виключно на греко-римському наративі, страждають на однобічність, історія Малої Вірменії почала привертати більш пильну увагу фахівців з історії, насамперед римської зовнішньої політики та Мітрідатових війн. Однак і в цьому випадку йдеться не про дослідження власне маловірменської історії, а лише про використання деяких епізодів, пов'язаних із Малою Вірменією. Що, своєю чергою, призводить до виникнення кількох, найчастіше суперечливих, версій подій. Аналіз безпосередньо історії Малої Вірменії дозволить, на наш погляд, уникнути подібних протиріч, а також повернути суб'єктність маловірменській державі, якій іноді відмовляють у державності, іноді в території, а іноді й в етнічній належності.

Перша поява Малої Вірменії на міжнародній арені на початку I ст. до н. е. вже неодноразово розглядалася у спеціальній літературі, зокрема й в роботах автора цієї статті (Ballesteros Pastor 2016; Coşkun 2016; Payen 2021; Lytovchenko 2025). Аналіз подій не підтверджує нещодавню гіпотезу про те, що вже в цей час Мала Вірменія входила до Понтійського царства (Patterson 2001, 156, п. 6; Heinen 2005, 47; Traina 2017, 383; Payen 2020, 169, п. 596; Payen 2021, 163–164. Coşkun 2016, 851–852, Amn. 5; Coşkun 2021a 70, Amn. 18; Coşkun 2021b, 14, Amn. 61). Очевидно, що Мітрідат маловірменський не був тотожний братові Фарнака I. Сатрап Малої Вірменії діяв як союзна Понту, але самостійна сила. І до кінця II ст. до н. е. наративні джерела не повідомляють про зв'язки Понта та Малої Вірменії. З другого боку, подальша доля цієї країни залишається практично невідомою. Справа в тому, що невдала участь Мітрідата, правителя Малої Вірменії, у понтійсько-пергамській війні 182–179 рр. до н. е. стала останньою прямою згадкою маловірменського царства в наративних джерелах у II ст. до н. е. Це загалом не повинно дивувати, оскільки східна частина Малої Азії надовго випала з поля зору римлян і, отже, з повідомлень греко-римських істориків. Подібна ситуація характерна і для Софени, і для Великої Вірменії, для яких не тільки послідовність подій, але навіть порядок спадкоємства престолу в середині і другій половині II ст. до н. е. відновлюється дуже умовно. Тому мовчання джерел у жодному разі не можна трактувати як втрату Малою Вірменією самостійності в цей період.

Крім того, необхідно вказати на нове трактування уривка з Полібія¹, запропоноване Ж. Пасном (Payen 2021, 166). У літературі зазвичай прийнято вважати, що Мітрідат, якого згадав Полібій, — це Мітрідат IV, цар Понта (Walbank 1979, 555; Saprykin 1996, 92; Gabelko 2005, 321). Однак, як переконливо зауважує Ж. Пасн, незвичайним виглядає як підпорядкування понтійських військ командуванню каппадокійського полководця, так і маршрут понтійських військ на захід через Каппадокію. У випадку ж з Малою Вірменією обставини походу набувають більш логічного пояснення: статус династа (сатрапа)

¹ Pol. XXXIII, 12, 1.

Мітрідата був очевидно нижчим за царя Каппадокії, а шлях з Малої Вірменії до Перга проходив, зокрема й через каппадокійські землі. Тому, попри те, що сам автор запропонованої версії подій наголошує на гіпотетичності свого припущення (Рауєн 2021, 166), повністю відкидати можливість участі маловірменських військ у пергамо-віфінській війні не слід.

Ще одним, на жаль, непрямим свідченням ситуації в Малій Вірменії можна визнати повідомлення Страбона: «δυνασταὶ δ' αὐτὴν κατεῖχον αἰεὶ, καθάπερ τὴν Σωφηνήν, τὸτὲ μὲν φίλοι τοῖς ἄλλοις Ἀρμενίοις ὄντες τὸτὲ δὲ ἰδιοπραγοῦντες²» (Династи завжди утримували владу над [Малою Вірменією], як і над Софеною, іноді у дружбі з іншими вірменами, іноді діючи самостійно)³. Як ми вже вказували в недавній статті (Lytovchenko 2025, 209), цей уривок не може бути віднесений до подій I ст. до н. е. Першу половину I ст. до н. е. Мала Вірменія перебувала у складі Понтійської імперії Мітрідата VI, а другу половину або під владою правителів сусідніх держав, таких як Дейотар, Аріобарзан III або Архелай, або підкорялася царям, ворожим Великій Вірменії, таким як Аріобарзан Атропатенський. І, що важливо, Мала Вірменія за все I ст. до н. е. не опинялася в залежності від Тиграна II та його спадкоємців. Крім того, і сам грецький географ окремо говорить про правителів Малої Вірменії I ст. до н. е., які вже перебували під владою римлян. Тому здається обґрунтованим припущення, що Страбон чи його джерело описують ситуацію саме II ст. до н. е. Відсутність прямих свідчень про союз між Малою та Великою Вірменіями і в цей час не є непереборною перешкодою, оскільки II ст. до н. е. погано висвітлено в джерелах, а повідомлення Страбона, наскільки ми знаємо, ніхто з дослідників не вважає авторською вигадкою.

Найбільш відповідним часом для встановлення тісних відносин Малої Вірменії з Великою необхідно визнати епоху Артаксія (Арташеса) I. Саме за цього монарха територія Великої Вірменії значно розширилася завдяки завоюванням сусідніх земель. У великому

² Strabo, XII, 3, 28.

³ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

переліку захоплень Артаксія і Заріадрія, розміщених у Страбона, є дві території, які або безпосередньо межували або навіть входили до складу Малої Вірменії — Каренітіда і Ксерксена (Дерджан) (Agutjunjan 1998, 243; Newsen 2001; 34)⁴. Однак Малої Вірменії в цьому переліку немає. Це не повинно дивувати, оскільки той самий Страбон говорить не про пряме підпорядкування Малої Вірменії іншим вірменам, а лише про «дружбу», яку слід розуміти не більше, ніж тимчасову залежність. Імовірно, якщо Артаксію і вдалося взяти під контроль Малу Вірменію, то не йшлося про повне поглинання, як із багатьма іншими землями.

Історично для потенційних захоплень Артаксія найбільш підходили два періоди. Перший — це десятиліття після проголошення Артаксія царем Великої Вірменії та до пергамо-понтійської війни 182–179 рр. до н. е. На таку можливість, напевно, натякає С. Паяслян (Payaslian 2008, 17). Однак, якщо така спроба й була, вона виявилася невдалою, оскільки стратег Малої Вірменії Мітрідат виступає у війні вже як союзник царя понтійського Фарнака I. Участь Артаксія в мирному договорі 179 р. до н. е. не означає, що він обов'язково був зацікавленою стороною в конфлікті, як іноді припускають (Kobes 1996, 36; Payen 2020, 122), оскільки поряд з Артаксієм згадані інші царі, очевидно, нейтральні. Тому, на нашу думку, для встановлення контролю над Малою Вірменією більш сприятливим виглядає період від 179 р. до н. е. до середини 60-х рр. II ст. до н. е., коли загострюється конфлікт Великої Вірменії з державою Селевкідів. Саме на цей час припадає зафіксована в джерелах невдала спроба Артаксія взяти під контроль Софену, цар якої Митробарзан скористався допомогою Каппадокії (Patterson 2001, 160). Можливо, що династ Малої Вірменії не зміг заручитися підтримкою Понта і змушений був визнати залежність від Артаксія, зберігши при цьому свій престол, що впливає з пасажу Страбона. Поразка великовірменського царя від Антіоха IV могла, своєю чергою, спричинити відновлення самостійності Малої Вірменії. Проте вислів, який використав Страбон (τοτὲ μὲν ..., τοτὲ δὲ ...), передбачає, що вплив Великої Вірменії посилювався кілька разів. Теоретично це було можливо у другій половині II ст. до н. е., до того

⁴ Strabo, XI, 14, 5.

моменту, коли сама Велика Вірменія потрапила в залежність від Парфії, однак жодних, навіть непрямих доказів цього немає. З другого боку, достаменно відомо, що наприкінці II ст. до н. е. у Малій Вірменії знову посилюється вплив Понтійського царства.

Практично відсутні дані про внутрішньополітичну ситуацію в Малій Вірменії. Нам невідомо, до кого перейшла влада після смерті сатрапа Мітрідата, Страбон повідомляє лише про останнього правителя держави — Антипатра та його батька Сісіда. Однак навіть такі скупі відомості дозволяють побудувати ймовірну схему престолонаслідування в Малій Вірменії в II ст. до н. е. — сатрап Мітрідат — Сісіс — Антипатр. Нас не повинно бентежити, що практично за століття крайною управляли лише три правителі, подібна ситуація спостерігалася і у Великій Вірменії: Арташес I — Артавазд I — Тигран I, у Понті: Фарнак I — Мітрідат IV — Мітрідат V.

Час правління Антипатра можна з великою ймовірністю віднести до останньої третини II ст. до н. е., оскільки перехід Малої Вірменії під владу Мітрідата VI більшість дослідників датує останнім десятиліттям II ст. до н. е. Дещо складніша ситуація з батьком Антипатра — Сісідом. Якщо прийняти гіпотезу Ж. Паєна про участь сатрапа Мітрідата в понтійсько-віфінській війні, то Сісіс міг засісти престол не раніше середини 50-х рр. II ст. до н. е. Завершення його правління практично неможливо визначити. З другого боку, видається зайвою обережність деяких дослідників, які уникають називати Сісіда правителем Малої Вірменії (Syme 1995, 149, n. 50)*. Те що Страбон називає Сісіда батьком правителя, а не правителем, зовсім не означає, що сам Сісіс правителем не був. Грецький історик і географ використав ім'я батька династа Антипатра не для того, щоб донести до нас історію спадкоємства престолу в Малій Вірменії, а, найімовірніше, щоб читач міг відрізнити маловірменського Антипатра від інших численних носіїв цього імені.

Ім'я Сісіс (Σίσυς, -δος), безумовно, іранське, і подібні імена справді були популярні і в Малій Азії загалом (Sundwall 1913, 250; Syme 1995, 149, n. 50), і в Каппадокії (Ballesteros Pastor 2003–2007, 7–8). Однак це не означає,

* У виданні книги Р. Сайма, що не мала остаточної авторської редакції, Антипатр помилково названий династом Колхиди.

що батько Антипатра обов'язково належав до каппадокійської знаті, як іноді стверджують (Saprykin 1996, 163; Ballesteros Pastor 2016, 278, п. 29), оскільки ім'я Сісіс все ж таки не повністю суголосне каппадокійському імені Сісінес у того ж Страбона⁵, що дозволяло дослідникам сумніватися в тотожності цих двох імен (Pape 1875, 1400; Syme 1995, 149, п. 50). Для висновку про належність Сісіда саме до каппадокійців необхідні вагоміші аргументи. Отже, не можна впевнено стверджувати і про посилення каппадокійського впливу на території Малої Вірменії.

Не підлягає сумніву посилення впливу Понтійського царства у Малій Вірменії наприкінці II ст. до н. е., що спричинило перехід цієї країни під владу Мітрідата VI Євпатора. Приєднання Малої Вірменії мало безумовно мирний характер, про що свідчить повідомлення Страбона: «αὐξηθεῖς δὲ Μιθριδάτης ὁ Εὐλάτωρ καὶ τῆς Κολχίδος κατέστη κύριος καὶ τούτων ἀπάντων, Ἀντίπατρον τοῦ Σίσιδος παραχωρήσαντος αὐτῷ»⁶. (Зміцнивши свою могутність, Мітрідат Євпатор став володарем Колхіди та всіх цих країн, якими поступився йому Антипатр, син Сісіда). Навряд чи в тексті йдеться буквально про купівлю території, як це називають деякі дослідники (Ballesteros Pastor 2016, 278, п. 29). Термін «поступився» (παραχωρέω), який використовує Страбон, краще розуміти в значенні «передавати», ніж «продавати». Хоча про це прямо не говориться, найбільш вірогідним засобом передачі можна вважати характерне для елліністично-римської епохи приєднання за заповітом правителя, у нашому випадку — Антипатра (Molev 1994, 21; Saprykin 1996, 163). Якщо справді Антипатр не мав законних спадкоємців, то заповіт володінь саме цареві Понта не повинен дивувати. Хоча, на перший погляд, логічно було б очікувати, що Мала Вірменія має опинитися в складі Великої Вірменії, з якою, за словами Страбона, була досить тісно пов'язана. Проте наприкінці II ст. до н. е. такий варіант був неможливий, оскільки сама Велика Вірменія опинилася в залежності

⁵ Strabo, XII, 2, 5.

⁶ Strabo, XII, 3, 28.

від Парфії⁷. Каппадокія, яка раніше втручалася в боротьбу за вірменські землі, була в цей період надто слабкою. Зв'язки ж Малої Вірменії з Понтом, хоч і були не настільки сильні, як це іноді уявляють, проте виглядали як досить тісні на початку II ст. до н. е., під час пергамо-понтійської війни, і, ймовірно, посилилися наприкінці II ст. до н. е., коли/ якщо юний Мітрідат Євпатор переховувався від переслідувачів саме в горах Малої Вірменії (Molev 1995, 24, п. 2)⁸. Хоча не можна не зважати на можливість тиску з боку понтійського царя на маловірменського династа (Syme 1995, 111, 137).

Відсутність у джерелах точних вказівок на час та обставини поглинання Малої Вірменії Понтійським царством призвела до виникнення кількох варіантів хронології приєднання. Традиційна гіпотеза передбачає, що об'єднання відбулося на початку правління Мітрідата VI (Magie 1950, 196; Will 1967, 394; Molev 1979, Šelov 1982, 247; Molev 1994, 21; Callataŭ 1997, 253, cf. 264; Wilkinson 2009, 87; Roller 2020, 111). Іноді приєднання Малої Вірменії, навпаки, датується рубежем II–I ст. до н. е. (McGing 1986, 56; Saprykin 1996, 164). Хоча прямих вказівок у джерелах немає, нам здається, що приєднання мало відбутися до активізації дій понтійців у Херсонесі, так званих Діофантових війн, що датуються періодом 20–10 pp. I ст. до н. е. (Molev 1994, 21; Klinkott 2020, 424). Імовірно, саме в ході цих зіткнень загинув Айхмон, командир вірменських кінних лучників, що дозволяє припустити, що Мала Вірменія вже була частиною володінь Мітрідата VI та постачала контингенти для понтійських гарнізонів у Північному Причорномор'ї (Makarov 2005, 242).

Статус Малої Вірменії в державі Мітрідата VI все ще потребує дослідження, хоча є припущення, що ці землі становили окрему сатрапію під керівництвом понтійських принців (Ballesteros Pastor

⁷ Той факт, що Мала Вірменія не увійшла до складу Великої Вірменії, не може бути аргументом щодо етнічного складу населення маловірменського царства. Очевидно, що національне питання в давнину не мало значного впливу на міжнародні відносини, зокрема й і на зовнішню політику великовірменських царів (Wilkinson 2009, 87).

⁸ Ця версія Є.А. Молева має яскраво виражений гіпотетичний характер, до того ж, деякі сучасні дослідники відмовляються визнавати сім років вигнання Мітрідата (Magie 1950, 195; McGing 1986, 43). Однак повністю відкидати таку можливість все ж таки не слід (Saprykin 1996, 126).

2016)⁹. Імовірно, свідченням важливості придбання саме Малої Вірменії були зміни в титулатурі понтійського царя, який, якщо вірити Євтропію, іменувався *rex Ponti atque Armeniam Minorem*¹⁰. Важливість регіону підтверджує і будівництво «75 укріплень» Мітрідатом VI саме в Малій Вірменії¹¹. Хоча Страбон називає їх місцем зберігання царських скарбів, очевидно, стосовно більшості, йшлося про стандартну понтійську практику будівництва невеликих укріплень для контролю за найважливішими дорогами (Saprykin 1996, 285–286; Højte 2009, 103) і срібними копальнями (Klinkott 2020, 429).

Поза сумнівом, маловірменські збройні сили посідали у складі понтійської армії особливе місце. Перша згадка про контингенти з Малої Вірменії в наративних джерелах міститься в описі Плутархом каппадокійської місії Сулли¹². Цей епізод найчастіше ставав предметом дискусії, але на сьогоднішній день можна практично з повною впевненістю стверджувати, що «численні вірмени», переможені пропретором Кілікії, були саме військами Мітрідата VI Євпатора, набраними в Малій Вірменії (Goukowsky 2001, 71, n. 392; Makarov 2005, 243, n. 47; Litovchenko 2007, 52). З огляду на те, що місія Сулли датується, найімовірніше, 96 р. до н. е. (Kallet-Marx 1996, 356–357 cf. Cory Brennan 1992, 155), цими вірменами мали бути лише вихідці з Малої Вірменії, оскільки Софена перебувала залежно від Каппадокії, а Тигран II досі залишався парфянським заручником. Цілком імовірно, що вірменським контингентом командував відомий понтійський полководець Архелай, про що повідомляє Фронтін¹³. Якщо це справді так¹⁴, то дії Сулли були

⁹ Х. Клінкотт вважає, що ці землі були царським доменом (Klinkott 2020, 429).

¹⁰ Eutr.5.5.2. Орозій зберіг менш конкретну титулатуру: *Mithridates, rex Ponti atque Armeniae* (Oros. 6.2.1).

¹¹ Strabo XII, 3, 28.

¹² Plut. Sull. 5.3–6.

¹³ Front. Strat., 1, 5, 18.

¹⁴ Деякі дослідники вважають повідомлення помилкою, як, наприклад, Т. Рейнак (Reinach 1896, 62, n. 2), інші приймають або повністю (Bendz 163, 206; McGing 1986, 79, n. 46; Ballesteros Pastor 2023, 110), або частково (Kallet-Marx 1996, 249, n. 107). Сумніви у достовірності уривка можна пояснити, оскільки він повністю змінює картину подій у Каппадокії. Однак нам здається, що якщо й припустити участь Архелая в конфлікті, то тільки як командира вірменської кавалерії, а не безпосередньо понтійських військ, що дозволяло Мітрідату уникнути звинувачень у прямій участі в боротьбі за Каппадокію.

зовсім не такі стрімкі та успішні, як про це говорить Плутарх, адже римлянам довелося вдатися до переговорів і навіть відступу.

Прямим свідченням використання маловірменських військ як окремого підрозділу є згадка Аппіаном десятитисячного вірменського кавалерійського корпусу під командуванням сина Мітрідата Аркафія¹⁵. У першому бою вірменська кіннота діяла як окрема бойова одиниця, разом із понтійським легко озброєними загонами, але не з понтійською кавалерією. Однак надалі кавалерія з Малої Вірменії окремо в джерелах не згадується, хоча у бойових діях, імовірно, бере участь. Принаймні Аркафій очолив одну з понтійських армій під час європейської кампанії¹⁶, і вельми сумнівно, що він не залучив для цього кінний корпус, який був під його безпосереднім командуванням. Відсутність маловірменських військ у наративних джерелах, що описують події інших Мітрідатових війн, пояснюється, найімовірніше, специфікою подання інформації греко-римськими авторами, а не відмовою понтійського царя від використання вірменських підрозділів. Те що Мітрідат VI розглядав маловірменські війська як важливий елемент своїх збройних сил, підтверджується епіграфічними свідченнями.

Найбільш яскравою і хронологічно ранньою є епітафія, присвячена командиру вірменських лучників Айхмону, сину Зарєя (?), знайдена в Херсонесі¹⁷. Палеографічні особливості тексту (Макаров 2005, 241) та контекст дозволяють досить впевнено датувати напис кінцем II ст. до н. е., часом Діофантових війн (Макаров 2005, 244). Очевидно, що згаданий в епітафії Айхмон був командиром саме маловірменських лучників, а не загону з Великої Вірменії чи Софени. Отже, можна з упевненістю стверджувати, що практично одразу після приєднання Малої Вірменії до Понту цілий кінний підрозділ маловірменських лучників був перекинутий до Криму, де безпосередньо брав участь

¹⁵ App. Mithr. 17.

¹⁶ App. Mithr. 35.

¹⁷ Попри те, що напис досить давно введено в науковий обіг (Макаров 2005), він все ще чекає на остаточний аналіз, оскільки всі коментатори працювали тільки з фотографіями та естампажами, а не з оригінальним текстом.

у воєнних діях проти скіфів¹⁸. До того ж зберігалася етнотериторіальна єдність загону. Той факт, що загиблого командира поховали в Херсонесі, а не доставили на батьківщину, може бути непрямим підтвердженням того, що вірмени могли нести гарнізонну службу в полісі.

Ще одним прикладом використання Мітрідатом VI маловірменських військ у Північному Причорномор'ї є декрет з Ольвії на рубежі II–I ст. до н. е., у якому згадана допомога Мітрідата Євпатора вірменам, розміщеним у регіоні (самій Ольвії?) (IOSPE I2 35). Після багаторічної дискусії дослідники дійшли висновку, що в написі згадується понтійський гарнізон, сформований з вірмен (Molev 1979, 189; Vinogradov 1989, 254–255; Saprykin 1996, 138). Отже, виходячи з тексту напису, ці вірмени перебували в причорноморському регіоні постійно, а не були частиною експедиційного корпусу. І тут тим більше складно говорити про них як про найманців з імперії Тиграна II. Це, своєю чергою, дозволяє стверджувати, що цар Понту неодноразово використовував саме маловірменські збройні контингенти контролю віддалених рубежів своєї імперії.

Отже, можна стверджувати, що в епоху понтійського панування Мала Вірменія не була вся поглинена царством Мітрідата VI. Принаймні її збройні формування якийсь час не були повністю інтегровані до складу армії царя Понту. Можна лише припустити, що зникнення згадок про маловірменську кінноту в наративних джерелах було спричинено поступовою інкорпорацією вірменських вершників безпосередньо до понтійської армії, що не дивно з огляду на хаотичний і дискретний характер Третьої Мітрідатової війни.

Таким чином, можна сказати, що більшу частину II ст. до н. е. Мала Вірменія зберігала незалежність, лише іноді (ймовірно, двічі) опиняючись у залежності від сусідньої Великої Вірменії. При цьому повного приєднання до найбільшого вірменського царства не відбувалося і місцева династія зберігала свою владу. Лише наприкінці II ст. до н. е.

¹⁸ Сумніви Ю. Г. Виноградова в тому, що ці вірмени були представниками Малої Вірменії як частини Понтійського царства (Vinogradov 1997, 62), здаються зайвими, оскільки існування вірменських найманців у цей період не підтверджується нашими джерелами.

Мала Вірменія потрапила до складу володінь Мітрідата VI Євпатора. Однак навіть як частина Понтійського царства Мала Вірменія зберігала певну суб'єктність, принаймні маловірменські війська певний час використовувалися як окремі етнотериторіальні підрозділи. Можливо, саме тому, попри досить тривалий період втрати державності (майже 40 років), Мала Вірменія не була приєднана до нової римської провінції Гнеєм Помпеем та відновила умовну самостійність.

Список літератури / References

- Arutjunjan B. A. K voprosu ob jetnicheskoj prinadlezhnosti naselenija bassejna reki Choroh v VII — IV vv. do n. je. *Istoriko-filologicheskij zhurnal* [Historical-Philological Journal]. 1998. No. 1–2. S. 233–246. (In Russian)
- Арутюнян Б. А. К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох в VII – IV вв. до н. э. *Историко-филологический журнал*. 1998. № 1–2. С. 233–246.
- Ballesteros Pastor L. Dos apuntes sobre Manio Aquilio (Cos. 101 a.C.). *Habis*. 1999. No. 30. PP. 135–141.
- Ballesteros Pastor L. Del Reino Mitridátida al Reino del Ponto: Orígenes de un Término Geográfico y un Concepto Político. *Orbis Terrarum*. 2003–2007. No. 9. PP. 3–10.
- Ballesteros Pastor L. Pontus and Sophene in the Late Hellenistic Period: the King Arsaces and the Prince Arcathias”. *ZPE*. 2023. 226. PP. 104–112.
- Ballesteros Pastor L. The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom. *Mobility in Research on the Black Sea (Iași, July 5–10, 2015)* / eds. V. Cojocaru, A. Rubel. Cluj-Napoca: Mega, 2016. PP. 288–303.
- Bendz G. *Frontin Kriegslisten: Lateinisch und Deutsch*. Berlin, Boston: De Gruyter, 1963. <https://doi.org/10.1515/9783112650387>
- Callataÿ F. de L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies. Louvain-la-Neuve: Département d'archéologie et d'histoire de l'art, 1997. 480 p.
- Corey Brennan T. Sulla's Career in the Nineties: Some Reconsiderations. *Chiron*. 1992. Vol. 22. PP. 103–158.

Coşkun A. Die Teilung ‚Armeniens‘ durch Caesar und die Entstehung ‚Kleinarmeniens‘. *Orbis Terrarum*. 2021. Vol. 19. S. 65–88.

Coşkun A. Philologische, genealogische und politische Überlegungen zu Ardys und Mithradates, zwei Söhnen des Antiochos Megas (Liv. 33,19,9). *Latomus*. 2016. Vol. 75. Iss. 4. S. 849–861.

Coşkun A. Von Mithradates von Kios bis Mithradates V. Euergetes. Kritische Bemerkungen zu Duane Rollers „Empire of the Black Sea“. *Frankfurter elektronische Rundschau zur Altertumskunde*. 2021. Nr. 44. S. 1–36.

Gabelko O. L. Istorija Vifinskogo carstva. Sankt-Peterburg: IC «Gumanitarnaja. Akademija», 2005. 576 s. (In Russian)

Габелко О. Л. История Вифинского царства. Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная. Академия», 2005. 576 с.

Goukowsky P. Notice. *Appien. Histoire romaine* / ed. P. Goukowsky. T. VII. Paris: Les Belles Lettres, 2001. PP. VII–CLXXXIV.

Heinen H. Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE I2 402). *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat* / ed. A. Coşkun. Göttingen: Duehrkohp & Radicke, 2005. S. 31–54.

Hewsen R. H. Armenia: A Historical Atlas. Chicago: University of Chicago Press, 2001. 341 p.

Højte J. M. The Administrative Organisation of the Pontic Kingdom. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom* / ed. J. M. Højte. Aarhus University Press, 2009. 375 p.

Kallet-Marx R. Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC. Berkeley: University of California. 1996. 430 p.

Klinkott H. Mithridates VI and the Formation of an Empire. *Societies at War. Proceedings of the Tenth Symposium of the Melammu Project held in Kassel September 26–28, 2016 & Proceedings of the Eight Symposium of the Melammu Project held in Kiel November 11–15, 2014* / eds. K. Ruffing, R. Rollinger, S. Fink, K. Droß-Krüpe. Wien: Austrian Academy of Sciences Press 2020, PP. 421–454.

Kobes J. Kleine Könige: Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323–188 v.Chr.). St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1996. 320 S.

Litovchenko S. D. Malaja Armenija i kappadokijskie sobytija 90-h gg. I v. do n. je. *Laurea. K 80-letiju professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva*. Har'kov: Konstanta, 2007. S. 48–56. (In Russian)

Литовченко С. Д. Малая Армения и каппадокийские события 90-х гг. I в. до н. э. *Laurea. K 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: Константа, 2007. С. 48–56.

Lytovchenko S. D. Mala Virmenii u pershij polovyni II st. do n.e.: zabuta derzhava. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Serii istorychna* [Visnyk of the Lviv University. Historical Series]. 2025. Vyp. 58. S. 205–214. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13698> (In Ukrainian)

Литовченко С.Д. Мала Вірменія у першій половині II ст. до н.е.: забута держава. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2025. Вип. 58. С. 205–214. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13698>

Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ. V. 1. Text. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1950. 1661 p.

Makarov I.A. Jepitafija komandira armjanskih luchnikov iz Hersonesa Tavricheskogo. *Hersonesskij sbornik. Vypusk XIV*. Sevastopol': Izdatel'skij dom «Maksim», 2005. S. 239–248. (In Russian)

Макаров И.А. Эпитафия командира армянских лучников из Херсонеса Таврического. *Херсонесский сборник. Выпуск XIV*. Севастополь: Издательский дом «Максим», 2005. С. 239–248.

McGing B. The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus. Leiden: Brill, 1986. 204 p.

Molev E. A. Bospor v period jellinizma. Nizhnij Novgorod: Izd-vo Nizhegorodskogo un-ta, 1994. 140 s. (In Russian)

Молев Е. А. Боспор в период эллинизма. Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1994. 140 с.

Molev E. A. Malaja Armenija i Mitridat Evpator. *Problemy antichnoj istorii i kul'tury*. Ch. 1. Erevan: Izd-vo AN ArmSSR, 1979. S. 185–190. (In Russian)

Молев Е. А. Малая Армения и Митридат Евпатор. *Проблемы античной истории и культуры*. Ч. 1. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1979. С. 185–190.

Molev E. A. Vlastitel' Ponta. Nizhnij Novgorod: Izd-vo NNGU, 1995. 144 s. (In Russian)

Молев Е. А. Властитель Понта. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 1995. 144 с.

Pape W. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: F. Vieweg, 1875. S. 754–1710.

Patterson L. Rome's Relationship with Artaxias I of Armenia. *The Ancient History Bulletin*. 2001. Vol. 15. Iss. 4. PP. 154–162.

Payaslian S. The History of Armenia: From the Origins to the Present. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 305 p.

Payen G. Dans l'ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d'Apamée en Anatolie. Québec: Presses de l'Université Laval, 2020. 516 p.

Payen G. La guerre d'Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d'Apamée. *Dialogues d'histoire ancienne*. 2021. Suppl. 22. PP. 157–181.

Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris: Firmin-Didot et Cie., 1896. 494 p.

Roller D. W. Empire of the Black Sea. The Rise and Fall of the Mithridatic World. New York: Oxford University Press, 2020. 296 p.

Saprykin S. Ju. Pontijskoe carstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor'e. Moskva: Nauka, 1996. 348 s. (In Russian)

Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва: Наука, 1996. 348 с.

Šelov D. B. Le royaume Pontique de Mithridate Eupator. *Journal des savants*, 1982. No. 2–3. PP. 243–266. <https://doi.org/10.3406/jds.1982.1453>

Sundwall J. Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme. Leipzig: Dieterich, 1913. 309 S.

Syme R. Anatolica. Studies in Strabo / ed. A. Birley. Oxford: Clarendon Press, 1995. 396 p.

Traina G. Rois ou dynastes? Les territoires arméniens à l'époque d'Antiochos III. *Antiochos III et l'Orient: journées d'études franco-allemandes, Nancy 6–8 juin 2016* / ed. Ch. Feyel, L. Graslin-Thomé. Nancy: ADRA; Paris: De Boccard, 2017. PP. 377–388.

Vinogradov Ju. G. Politicheskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII – I vv. do n. je. Istoriko-jepigraficheskoe issledovanie. Moskva: Nauka, 1989. 288 s. (In Russian)

Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. Москва: Наука, 1989. 288 с.

Vinogradov J. G. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: von Zabern. 1997. 703 S.

Walbank F. W. A Historical Commentary on Polybius. v. 3. Oxford: The Clarendon Press, 1979. 834 p.

Wilkinson R. Contacts between Armenia and Pontus in the Pre-Christian Period. *Armenian Pontus: the Trebizond-Black Sea communities* / ed. R. G. Hovannisian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009. PP. 79–92.

Will E. Histoire politique du monde Hellenistique (323–30 av. J.-C.). Tome II: Des avenements d'Antiochos III et de Philippe V a la fin des Lagides. Nancy: l'Université de Nancy II, 1967. 564 p.

Список скорочень

ZPE — Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Sergey Litovchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

LESSER ARMENIA IN THE SECOND HALF OF THE SECOND TO THE FIRST HALF OF THE FIRST CENTURIES BC: INDEPENDENCE AND THE PONTIC PHASE

Over several centuries of academic research on Hellenistic Asia Minor, Lesser Armenia has generally remained overlooked by scholars — a consequence both of the merely episodic appearance of this country in ancient sources and of the minor role it played in the fast-moving events in the region. Only recently, as it has become clear that historical reconstructions based exclusively on the Greco-Roman narrative suffer from one-sidedness, has the history of Lesser Armenia begun to attract closer attention from specialists, above all from scholars of Roman foreign policy and the Mithridatic Wars. Even now, however, the concern is usually not with the history of Lesser Armenia as such, but only with certain episodes in which it happens to figure. This in turn can give rise to several, often contradictory, reconstructions of events. Focusing directly on Lesser Armenian history will,

in our view, make it possible to avoid such contradictions and to restore agency to the Lesser Armenian state, which is often denied statehood, a defined territory, or a distinct ethnic identity. The present study argues that Lesser Armenia maintained its independence for most of the second century BC. It came under the authority of neighboring Greater Armenia only occasionally (probably twice), without, however, being fully incorporated into the larger Armenian kingdom, as the local dynasty retained its power. Only at the end of the second century BC did Lesser Armenia become part of the Pontic Kingdom of Mithridates VI Eupator. Even then, however, Lesser Armenia retained a degree of subjecthood: Lesser Armenian troops, at least, were for a time deployed as distinct ethno-territorial units. This may be why, despite a fairly prolonged loss of statehood (approximately forty years), Lesser Armenia was not incorporated into the new Roman province by Gnaeus Pompey and instead regained a qualified independence.

Keywords: Lesser Armenia, Pontic Kingdom, Mithridates VI Eupator, Greater Armenia, Hellenistic states, Roman Republic.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 10.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.